

B. GENZELIS

G. FORSTERIO VEIKLA VILNIAUS UNIVERSITETE

Žymus XVIII a. gamtininkas, švietėjas, aktyvus prancūzų buržuazinės revoliucijos dalyvis Georgas Forsteris gimė 1754 m. Škotijos emigrantų palikuonių šeimoje, netoli Gdansko, teritorijoje, kuri po pirmojo Žečpospolitos padalinimo (1772 m.) atiteko Prūsijai. Po ilgų klajonių Forsteriai atvyko į savo protėvių kraštą ir 1768 m. pastoviai apsigyveno Londone. Georgo tėvas Johanas Reinholdas Forsteris buvo neramos sielos ir plačios erudicijos žmogus. Čia jis pasinėrė į mokslinį gyvenimą ir netrukus tapo garsiu gamtininku. Kai Didžiosios Britanijos admiraltetas organizavo antrąją kapitono Dž. Kuko vadovaujamą ekspediciją aplink pasaulį, į ją pakvietė ir J. R. Forsterį, kuris pagalbininku pasiėmė savo septyniolikmetį sūnų Georgą.

Trejus metus trukusioje kelionėje jaunuolis drauge su tėvu kruopščiai rinko augalų pavyzdžius ir kitą mokslui reikalingą medžiagą. Sugrįžęs į Londoną, G. Forsteris parašė knygą „Kelionė aplink pasaulį“¹, kurioje nagrinėjo aplankytų šalių žmonių gyvenimo sąlygas, jų būdą, matytą augmeniją, gyvūniją ir išdėstė savo socialines pažiūras. Ši knyga susilaukė pasaulinio garso. Ji buvo verčiama į pagrindines Europos kalbas, o autorius kviečiamas į įvairius kraštus skaityti paskaitų. G. Forsteris tapo autoritetingu antropologu. Jis suartėjo su daugeliu to meto anglų, vokiečių, prancūzų, lenkų švietimo sąjūdžio veikėjų. Pakviestas dirbti į Kaselio universitetą, jis išvyko į Vokietiją. Ten susipažino su F. Jakobiu, G. Lesingu, G. Lichtenbergu, J. Herderiu, J. Gete ir kitais vokiečių kultūros ir mokslo veikėjais, šviečiamojo sąjūdžio teoretikais. Tačiau darbo sąlygos Kaselyje nepatenkino jaunojo mokslininko: ten jį slėgė pakvietusio dirbti landgrafo Fridricho II globa, jo kišimasis į mokslininkų gyvenimą. Todėl 1784 m. G. Forsteris priėmė pasiūlymą užimti Vyriausiosios Lietuvos mokyklos profesoriaus vietą. Jis gavo Gamtos istorijos katedrą². Apie pirmuosius įspūdžius, patirtus Vilniuje,

¹ Pilnas knygos pavadinimas — „Johano Reinholdo Forsterio ir Georgo Forsterio kelionė aplink pasaulį 1772—1775 metais“.

² Vyriausiojoje Lietuvos mokykloje buvo dėstoma nemaža dalykų, kurie tuo metu nebuvo dėstomi net Vakarų Europos universitetuose, pavyzdžiui, gamtos istorija, žemės ūkis, higiena ir kt. *Zr. Ю. Я. Мошковская, Георг Форстер — немецкий просветитель и революционер XVIII века, М., 1961, стр. 84.*

byloja jo laišakai. „Vilniaus vaizdas apstulbina, kai arti privažiuoji prie slėnio šlaito, kur lyg išsilieja visas didelis miestas su jo dar išlikusiais gražiais bokštais; tas vaizdas didingas ir puikus“³,—rašė jis viename laiške. Savo sužadėtinei Teresei Heinei jis aiškino: „Aš kupinas geriausių norų pagal galimybes atlikti visas savo pareigas ne kaip atsitiktinis atvykėlis, o kaip žmogus, kuris čia statosi namus ir rengiasi gyventi“⁴. Jis nuoširdžiai norėjo pasitarnauti šiam mažai jam pažįstamam kraštui. Savo draugui, žymiam vokiečių filosofui F. Jakobiui G. Forsteris užsiminė: „Bus didžiulė laimė, jeigu aš iš tikrųjų atnešiu naudos ir pasėsiu vieną ar kitą gerą grūdą“⁵. Lietuvoje jis pastebėjo prasidėjusį šviečiamąjį sąjūdį. Apie tai rašė D. Bisteriui (Ch. Vylandui): „Mes turime teisę <...> prie Švietimo pergalių priskirti tai, kad Jūsų puikus žurnalas prasiskverbia į šitų sarmatų girių gilumą ir jį skaito toje vietoje, kur dar 1321 m. Gediminas medžiojo stumbrus ir kur tik prieš keturis šimtus metų užgeso amžinoji ugnis, pašvęsta griausmavaldžiui Perkūnui“⁶.

Vilniuje G. Forsteris daug dirbo: plėtė Ž. Žiliberio įsteigtą botanikos sodą, kruopščiai ruošėsi paskaitoms. Aktyviai įsijungė į Vilniaus miesto visuomeninį gyvenimą: įvairiuose iškilminguose susirinkimuose sakė kalbas, miesto visuomenei prancūzų kalba skaitė botanikos paskaitų ciklą, dalyvavo tradiciniuose sekmadieniniuose universiteto profesorių disputuose⁷.

Kokius principus tose diskusijose gynė G. Forsteris, galima spręsti iš jo socialinės koncepcijos, kurios pradmenis išdėstė knygoje „Kelionė aplink pasaulį“ bei laiškuose, rašytuose iš Vilniaus artimiesiems. Čia jis kritikavo feodališius santykius, žmonių nelygybę. Mokslininkas stengėsi nustatyti tos nelygybės priežastis.

Dar savo kelionės metu G. Forsteris pastebėjo, kad Europoje žmonių santykiai kitokie, negu, sakysime, Okeanijos salose. Nevienodi ir atsilikusių tautų socialiniai santykiai, jų papročiai. Nuo ko visa tai priklauso? Kelionės aprašymuose ir vėlesniuose raštuose jis ne kartą grįždavo prie to klausimo. Jo atsakymai priminė Ž.-Ž. Ruso koncepcijas.

G. Forsteris, kaip ir Ž.-Ž. Ruso, galvojo, kad žmonės iš prigimties nėra nei geri, nei blogi; jie yra tokie, kokiais juos padaro sąlygos. Šią koncepciją jis suformulavo, lygindamas Taiti ir Naujosios Zelandijos salų gyventojus (pirmuosius jis laikė švelniais, antruosius — žiauriais).

³ Cituota iš: Ю. Я. Мошкова, Георг Форстер. . . , стр. 80.

⁴ Ten pat, p. 70.

⁵ Ten pat, p. 83.

⁶ Г. Форстер, Избранные произведения, М., 1960, стр. 485.

⁷ Ю. Я. Мошкова, Георг Форстер. . . , стр. 82—84; Universitete buvo paprotys kiekvieną sekmadienį paeiliui kiekvieno profesoriaus bute rinktis dviem valandom ir diskutuoti aktualiais mokslo ir visuomeninio gyvenimo klausimais.

Filosofas įsitikinęs, kad niekas neturi teisės keisti kitų tautų gyvenimo būdo, nors jis ir neatitiktų įprastų „gero elgesio“ kanonų. Visų pirma vertėtų įsigilinti į savo tautos gyvenimo būdą ir papročius. Jeigu naujazelandiečiai žiaurūs — tai jų reikalas; europiečiai verčiau rūpintųsi savimi, nes jie yra ne mažiau žiaurūs už tuos, kuriuos jie vadina „laukiniais“. Kita vertus, „žmonių meilė būdinga žmonėms iš prigimties, o tokios niūrios sąvokos, kaip nepasitikėjimas, pyktis ir kerštingumas, yra tik laipsniško dorovės pakrikimo išdava. Ir mes iš tikrųjų mažai matome pavyzdžių, kad tautos, dar negalutinai nusmukusios iki barbarystės, nemėgtų taikos, to gilaus instinkto, būdingo visai žmonijai“⁸, — rašė G. Forsteris, remdamasis Švietimo filosofijos principais. Jis manė, kad ir žmonių vystymąsi nulemia gamta: nuo gamtos gėrybių išteklių priklauso jų būdas, klimatas veikia jų temperamentą; atitinkamai keičiasi žmonių tarpusavio santykiai, o tuo pačiu ir visuomenės valdymo formos. Kai tokių išteklių nestinga, nereikia jų riboti, tada nereikia ir centralizuotos valstybės. Ji netenka savo prasmės ir tuomet, kai nėra ko kontroliuoti. Centralizuotos valstybės nereikalingumą, G. Forsterio nuomone, patvirtina taitiečių gyvenimo būdo analizė. „Kadangi visi maisto produktai labai lengvai gaunami, — rašė apie taitiečius G. Forsteris, — o šios salos gyventojų poreikiai labai riboti, tai didysis galutinis mūsų fizinės būties tikslas — protingų būtybių sukūrimas — čia nesusijęs su didžiuliais rūpesčiais ir sunkumais, kaip civilizuotose šalyse, kur skurdas ir vargas nuodija šeimyninį gyvenimą, paversdamas jį sunkia našta. Šitie geros valios žmonės nekliudomai vadovaujasi įgimtu instinktu“⁹. Tai atsispindi ir jų gyvenimo būde. Niekas ten nevengia fizinio darbo, nes tas darbas nėra sunkus. „Dabartiniu metu karalius užsiėmęs tuo pačiu, kuo ir jo pavaldiniai“¹⁰. Dėl to visi žmonės gyvena santarvėje; tarpusavyje draugiškai bendradarbiauja įvairiausių luomų žmonės. „Kai dėl gyvenimo būdo, — rašė G. Forsteris, — tai šiuo atžvilgiu tarp kilmingiausio ir paprasčiausio žmogaus Taityje net mažesnis skirtumas, negu Anglijoje tarp amatininko ir padienio darbininko <...> Paprasčiausias žmogus turi teisę kalbėti su karaliumi kaip su lygiu ir matyti jį, kada tik nori“¹¹. Čia pat G. Forsteris pažymi, kad tokie santykiai ne tik nekenkia vadų autoritetui, bet, priešingai, net sustiprina jį: „Visais atžvilgiais paprasti žmonės Taityje reiškia tiek meilės savo kilmingiems tėvynainiams, kad, matyt, visus laiko viena šeima, o savo vadą — vyresnioju broliu, kuris

⁸ Г. Форстер, Путешествие вокруг света в 1772—1775 годах, Немецкие демократы XVIII века, М., 1956, стр. 185.

⁹ Ten pat, p. 189.

¹⁰ Ten pat, p. 190.

¹¹ Ten pat.

pagal pirmagimystės teisę naudojasi tam tikromis privilegijomis”¹². Tokius santykius tarp žmonių G. Forsteris vadina įgimta lygybe. Toliau jis išreiškia būkštavimus dėl ateities: „Kiek laiko dar tęsis ši laiminga lygybė — tiksliai nustatyti negalima. Tačiau, turint galvoje vis didėjantį aukščiausiųjų klasių tingumą, vargu ar galima tikėtis, kad tai tęsis ypač ilgai”¹³. G. Forsteris įrodinėja, kad taitiečių „aukso amžiu“ savo įsiveržimu drumsčia europiečiai. Anksčiau nebuvo tokių vertybių, kurias Taičio gyventojams reikėtų kaupti. Dabar iš Europos atgabenti niekniekiai atsiduria pavienių asmenų rankose. Stengiamasi juos kaupti, o dėl to savo ruožtu susidaranti tarp žmonių nelygybė — saloje atsiranda nauji, iki tol negirdėti santykiai. G. Forsteris apeliuoja į europiečių sąžinę, kviesdamas juos nedrumsti salos gyventojų ramybės. Jis nagrinėja priežastis, dėl kurių keičiasi žmonių gyvenimo būdas, papročiai. Prie jų mokslininkas priskiria klimatinės ir gamtinės sąlygas (gamtos teikiamo maisto padidėjimas ar sumažėjimas keičias žmonių santykius). Kitų tautų įsikišimas, mokslininko nuomone, taip pat gali turėti didelės reikšmės žmonių santykių pasikeitimui. G. Forsteris laikosi tuo metu paplitusios nuomonės, kad vienas iš svarbiausių veiksnių, reguliuojančių socialinius santykius, yra sąmonė.

Antra vertus, G. Forsteris vylėsi, kad žmonių engimas negali būti amžinas. Jeigu vieniems visuomenės sluoksniams ir pavyko pajungti kitus savo interesams, tai pastarieji stengsis išsivaduoti. „Galų gale paprastiems žmonėms ši priespauda taps nepakeliama, jie supras jos priežastis, juose prabus įžeisto žmogaus orumo jausmas ir tai sukels revoliuciją”¹⁴.

Šią mokslininko tezę dar labiau sustiprino Žečpospolitos socialinių santykių vaizdas. Čia jis matė akivaizdų veidmainiškumą valdančiųjų sluoksnių, kurie, dėdamiesi švietimo ir meno globėjais, engė liaudį ir tuo būdu neigė šviečiamosios filosofijos principus, kurių gynėjais laikė save. „... Neįtikėtinos kliūtys, kurios trukdo bet kokiam protingam pasiūlymui, akivaizdumas to, kad visiškai nenorima tos liaudies šviesti, o tik norima, pasiglemžus pinigų, išsekvoti juos ne pagal paskirtį <...> — visa tai atima bet kokią viltį, kad šioje vietoje galima dirbti šiai šaliai naudingą darbą”, — rašė G. Forsteris S. T. Zemerिंगui¹⁵. Jis ypač aštriai kritikavo karalių S. A. Poniatovskį. G. Forsterio nuomone, feodalizmas žaloja visuomenę. Tai jis ne kartą pabrėžė savo laiškuose iš Lietuvos. „Vienatvės

¹² Ten pat.

¹³ Ten pat.

¹⁴ Ten pat, p. 191.

¹⁵ Cituota iš: Ю. Я. Мошковская, Георг Форстер... , стр. 88; Samuelis-Tomas Zemeringas (S. Th. Sömmering, 1775—1808) — žymus vokiečių anatomas, fiziologas ir visuomenės veikėjas.

valandą,— guodėsi G. Forsteris F. Jakobiui,— aš verkiau dėl savęs ir tautos, kuri yra taip paniekinta“¹⁶. „O, koks išsigimimas ta prakeikta baudžiava! Iki pat šaknų ji pakerta ir užmuša žmogaus orumą!“¹⁷

Mokslininkas buvo Žečpospolitos irimo liudininkas. Jis analizavo to irimo priežastis, matė valdančiųjų sluoksnių parsidavėliškumą užsienio valstybėms ir darė išvadą, jog būtinos socialinės reformos ne tik Žečpospolitoje, bet ir kitose šalyse. G. Forsterio idealų neatitiko nė vienos to meto valstybės santvarka. Vilniuje, anot J. Moškovskajos, „jis pirmą kartą padaro radikaliai revoliucinę išvadą, jam darosi aišku, jog feodalinis santykius būtina panaikinti revoliuciniu keliu“¹⁸.

Vilniuje G. Forsteris dirbo nepaprastai intensyviai. Čia jis tvarkė kecionės aplink pasaulį metu surinktą kolekciją, aprašė ją, parengė platų straipsnį apie kapitoną D. Kuką, kuriame analizavo jo asmenybę, ekspedicijos reikšmę mokslo istorijai. Vilniuje G. Forsteris parašė straipsnius „Apie duonmedį“, „Apie gardėsius“ ir savo žymiausius filosofijos bei antropologijos darbus: „Žvilgsnis į gamtos visumą“, „Dar šis tas apie žmonių rases“. Be to, yra išlikęs 1785—1786 m. Vilniaus universitete skaitytų paskaitų prospektas¹⁹, kuriame pateikia skaitomo kurso schemą, duoda vartojamų terminų apibrėžimus, apibūdina gyvūnijos klases, gentis, rūšis, analizuoja jų bendrus požymius, savybes. Čia jis tęsia gamtos mokslo idėjas, kurias suformulavo K. Linėjus ir Ž. Biufonas.

Žmogų G. Forsteris traktuoja kaip gamtos dalį, mėgindamas parodyti žmogaus kūno sandaros, jo būdo priklausomybę nuo klimato. Aiškina žmogaus ryšį su kitais gyvūnais, jis atkreipia dėmesį į esminį žmonių ir kitų gyvūnų skirtumą. Tas skirtumas, anot mokslininko, slėpi su kalbos organais susijusiame žmogaus sugebėjime mąstyti. Paskaitų prospekte sakoma: „Kaip viso mokslo baigtis, pateikiama organinių kūnų atsiradimo teorija; taip pat kalbama apie nenutraukiamą gyvūnijos ryšį su augalais ir iškasenomis“²⁰. Taigi, dėstydamas studentams gamtos vieningumo idėjas, G. Forsteris polemizavo su tuo metu paplitusia religine pasaulio samprata.

Savo koncepcijas pagrindiniais gamtos mokslų ir filosofijos klausimais G. Forsteris išsamiai išdėstė darbe „Žvilgsnis į gamtos visumą“, parašytame skaitytų paskaitų „Įvadas“ pagrindu, ir straipsnyje „Dar šis tas apie žmonių rases“. Šiuose darbuose gamtos reiškinius G. Forsteris aiškina materialistiškai. Jo filosofinių apmąstymų išeities taškas yra tezė,

¹⁶ Cituota iš: Ю. Я. Мошкова, Георг Форстер. . . , стр. 88.

¹⁷ Ten pat, p. 89.

¹⁸ Ten pat, p. 90.

¹⁹ Г. Форстер, Избранные произведения, стр. 449—450.

²⁰ Ten pat, p. 450.

kad „materija, iš kurios susideda visi kūnai, yra nuolatiniam judėjime“²¹. Toliau G. Forsteris nagrinėja pasaulio struktūrą bei jo būvį. Mokslininko nuomone, visų egzistuojančių reiškinių priežastys yra materialaus pobūdžio. Materija yra amžina, tik ji kaskart įgauna vis naujas ir naujas formas; pasaulio reiškiniai nėra pastovūs. „Žemėje, ore, vandenyje, visur yra gyvybės užuomazgų, kurios įsisavina regimąją materiją, paverčia ją savo esme <...> Būtent materija visada reiškiasi nauja forma“²², — rašo G. Forsteris.

Gyvieji kūnai iš principo nesiskiria nuo negyvųjų. „Tie patys pirminiai elementai, — rašo jis, — mineralo pavidalu sudaro akmenis, augaliniu pavidalu — augalus, gyvuliniu pavidalu — gyvūnus“²³. Gamtą mokslininkas suvokia kaip gyvą organizmą, kuris funkcionuoja savaime pagal tam tikrus dėsnius. Dėl nuolatinio kitimo atsiranda vis naujos ir naujos gamtos reiškinių formos. Remdamasis šia koncepcija, G. Forsteris mėgina paaiškinti visus reiškinius. Tai jis daro, laikydamasis griežtų determinizmo principų²⁴. Išdėstytos pažiūros labai artimos XVIII a. prancūzų materialistų, visų pirma D. Didro ir K. Helvecijaus, pažiūroms. Tai akivaizdu ir iš G. Forsterio polemikos su I. Kantu.

1777 m. I. Kantas išspausdino straipsnį „Apie įvairias žmonių rases“, kuriame mėgino pateikti naują žmogaus kilmės koncepciją. Straipsnis sukėlė daug triukšmo. Po kurio laiko I. Kantas vėl sugrįžo prie žmonių rasių kilmės aiškinimo: 1785 m. jis paskelbė straipsnį „Žmonių rasės sąvokos apibrėžimas“, o 1786 m. — „Įsivaizduojamąją žmogaus istorijos pradžią“. I. Kanto žmogaus kilmės aiškinimas susilaukė aštrios kritikos. Ypač jį puolė teologai. Su jo duota žinomos antropologinės medžiagos interpretacija nesutiko ir Vilniaus universiteto profesorius G. Forsteris. 1786 m. žurnale „Teutscher Merkur“ jis išspausdino polemiską straipsnį „Dar šis tas apie žmonių rases“. Tačiau G. Forsteris I. Kantą kritikavo kitokiu požiūriu, negu teologai ir jiems artimi teoretikai. Jeigu reakcionieriams I. Kantas buvo nepriimtinas dėl to, kad jis propagavo visų rasių lygybę, vienodą jų kilmę, tai I. Kantas, G. Forsterio nuomone, žmogaus kilmę aiškina vienpusiškai, t. y. tik savo sukurtos sistemos pagrindu, per mažai remdamasis empirine medžiaga.

Polemizuodamas su I. Kantu, G. Forsteris nagrinėja žmogaus sugebėjimą prisitaikyti prie naujų sąlygų. Savo argumentus jis grindžia kelionių metu surinkta medžiaga. G. Forsteris pritaria I. Kanto teiginiui, kad klimatas daro didžiulį poveikį žmogaus išorei, elgesiui, kultūrai, tačiau jam kelia abejonių Karaliaučiaus filosofo tvirtinimas, jog visos rasės at-

²¹ Ten pat, p. 459.

²² Ten pat, p. 460.

²³ Ten pat.

²⁴ Ю. Я. Мошкова, Георг Форстер. . . , стр. 166.

sirado iš vieno kamieno. G. Forsterio nuomone, rasės požymius nusako ne vien tik odos spalva, bet ir kai kurie kitų bruožai. Mintis, jog viena rasė gali virsti kita, „iki šiol dar jokiais eksperimentais neįrodyta“²⁵. Jis mano, kad tuo būdu I. Kantas pats pakliūva ant teologų meškerės („visi žmonės iš vienos poros“), ir atkreipia dėmesį į jo koncepcijos vidinį prieštarumą.

Savo prielaidas mokslininkas formuluoja atsargiai. Jo nuomone, reikia išsiaiškinti tą vaidmenį, kurį atlieka įgimtos (ir paveldėtos) žmogaus savybės, organizmui prisitaikant prie naujų klimatinių sąlygų. Todėl būtina nustatyti, kas yra paveldėta iš tėvų ir kas įgyta iš aplinkos. G. Forsteris kol kas neturįs duomenų kuriai nors koncepcijai priimti arba atmesti. Jis esąs pasirengęs priimti kiekvieną žmogaus transformacijos koncepciją, kuri tik bus įrodyta. Tuo tarpu dabar rasių susiformavimo problema „dar ne visai aiški“²⁶. „<...> Jeigu būtų leista kalbėti apie nesuvokiamus dalykus,— rašo G. Forsteris,— tai labiausiai nesuvokiamas dalykas man būtų idėja, kad po vieną ar poromis atsiranda nesuskaitoma daugybė gyvų būtybių...“ „Jeigu Afrika pagimdė savo žmones, kaip ir Azija savo, tai, man atrodo, nesunku suprasti, kodėl ir vieni, ir kiti taip aiškiai dera prie savo šalies klimato“²⁷.

G. Forsteris mėgina aiškinti instinkto vaidmenį organizmų gyvenime. Tiksliai instinkto dėka išlieka visa tai, kas gyva. Siekimas išlikti yra vystymosi laidas. Jis apsprendžia gyvūnų naujų savybių ir organų atsiradimą. „<...> Kadangi instinktas,— rašė G. Forsteris,— sujungia į bandą Afrikos antilopes tam, kad liūtai, panteros negalėtų pralaužti jų suglaustos falangos; kadangi instinktas apginkluoja beždžionių bandą basliais, kuriais jos išveja dramblių iš savo riešutynų ir vaismedžių girių, tai aš nelaikau beprasmiška prielaida, kad žmones irgi sujungė šis tamsus instinktas tam, kad greičiau vystytusi kalba ir protas, kaip visuomeninio gyvenimo pasekmė“²⁸.

Žmogaus intelektas yra vystymosi produktas. Vienos tautos yra aukštesnio intelektualinio išsivystymo, kitos — žemesnio. Kuo aukštesnis tautos intelektas, tuo ji yra labiau pažengusi nuo gentinės santvarkos. „<...> Visur didžiulėje daugiatautėje Afrikoje juodaodžių protas tėra pasiekęs dar tik pirmąją vaikystės pakopą“²⁹.

Sureagavęs į šias pastabas, I. Kantas paskelbė didoką straipsnį „Apie teleologinių principų taikymą filosofijoje“, kuriame išsamiai atsakė į G. Forsterio priekaištus.

²⁵ Г. Форстер, Избранные произведения, стр. 500.

²⁶ Ten pat, p. 502.

²⁷ Ten pat, p. 504.

²⁸ Ten pat, p. 506.

²⁹ Ten pat, p. 508.

I. Kantas galvojo, kad šio ginčo esmę sudaro skirtingas metodologinis požiūris į gamtos reiškinius. „Mes abu,— rašė I. Kantas,— sutinkame su tuo, kad viskas gamtos moksle turi būti paaiškinta *natūraliu būdu*, nes priešingu atveju tai nepriklausytų šiam mokslui. Aš taip kruopščiai vadovavausi šiuo principu, kad vienas sąmojingas žmogus <...> net vadinama mane <...> *gamtininku*, pridėdamas vienok žodį „*savotišku*“, nes aš nelaikau, kad yra naudinga kalbėti *teologine* kalba traktatuose, kurie turi reikalą vien tik su gamtos mokslo žiniomis <...>“³⁰ I. Kanto supratimu, „priklausyti vienai ir tai pačiai pirminei giminei visiškai nereiškia kilti iš vienos pirmykštės *poros*; tai tik reiškia, kad įvairovė, kurią dabar galima matyti vienoje ar kitoje gyvulių giminėje, neturi dėl to būti traktuojama kaip pirmykštė įvairovė“³¹.

Iš G. Forsterio ir I. Kanto disputo žmogaus kilmės klausimu matyti, kad pirmasis atkreipė dėmesį į genetinius organizmų ryšius, o antrasis labiau akcentavo vystymosi procesą. Polemikoje su I. Kantu G. Forsteris rėmėsi XVIII a. anglų ir prancūzų materialistų-sensualistų suformuluotais principais. „Materialistui jutiminio pasaulio ribos yra taip pat ribos viso to, kas egzistuoja“,— rašė G. Forsteris. „Aš visiškai nieko nenusimanau dalykuose, kurie yra už materijos ribų“³²,— sakė jis. Tai, kas nepasiekama jutimams, nepasiekama ir protui. Anot G. Forsterio, visos sąvokos susidaro tikrovės analizės pagrindu. Protas jas visuomet gali palyginti su žinomais daiktais. Taip mokslininkas aiškino ir sielos sąvoką. Siela jam — ne metafizinė substancija, o „pojūčių visuma“. Jis, kaip ir dauguma empiristų, įsitikinęs, kad pažinimas prasideda betarpišku stebėjimu, kurio duomenis vėliau apdoroja protas. Iš empirinių faktų protas daro logines išvadas. Loginiai samprotavimai iš dalies gali atitrūkti nuo objektyvios tikrovės. Tada atsiranda įvairios spekuliatyvios teorijos. Šiame procese svarbus vaidmuo priklauso žmogaus sugebėjimui abstrahuoti. Tikrasis pažinimas, anot G. Forsterio, remiasi supratimu, kad abstrahavimas yra ne daugiau, kaip tik empirinių faktų apdorojimas. Šito nesuvokus, gali susidaryti klaidinga nuomonė, kad abstrakcija neturi realaus pagrindo. Dėl to gali susiformuoti nuo tikrovės atitrūkusios gnoseologinės koncepcijos. Šiuo įsitikinimu G. Forsteris mėgina paaiškinti I. Kanto „Grynojo proto kritikoje“ išdėstytą pažinimo teoriją.

„Kas neatiduos pirmenybės nedaugeliui stebėjimų tokio žmogaus, kuris yra tik empirikas, bet tuo pačiu išvalgus ir sąžiningas, prieš daugybę aistringą tam tikros sistemos šalininko padailintų stebėjimų?“— klausia jis. Jau pačiame klausimo formulavime slypi mintis, kad žmo-

³⁰ *И. Кант, Сочинения, т. 5, М., 1966, стр. 90—91.*

³¹ Ten pat, p. 90.

³² Cituota iš: *Ю. Я. Мошковская. Георг Форстер... , стр. 104.*

gus iš prigimties yra empirikas. G. Forsterio nuomone, mokslininkas negali iš anksto vienaip ar kitaip nusiteikti, nes iš anksto suformuluoti postulatai gali neteisinga linkme nukreipti stebėjimus. Dėl to mokslininkas negalįs atskleisti naujų dėsnių, o tik patvirtinti arba atmesti savo išankstinę nuomonę. „Dėmesys, sugebėjimas spręsti, bešališkumas — štai būtinos savybės, nuo kurių čia viskas priklauso; ir jos gali derintis arba nesiderinti su spekuliatyvia teorija. Filosofo tikslas — remiantis pavieniais teisingais pranešimais, tikslinti bendrąsias sąvokas“³³.

Spekuliatyvią pažinimo teoriją G. Forsteris kritikuoja, remdamasis šviečiamosios filosofijos suformuluotais pažinimo principais. „Gamtos pažinimas, — teigia jis, — tai neatskiriama mūsų pažinimo dalis...“³⁴ Apžvelgdamas gamtos mokslus skyrium, jis apibrėžia kiekvienos mokslo šakos objektą. Anot G. Forsterio, mokslininkas neturi užsidaryti kurioje nors vienoje mokslo šakoje, nes pasaulio vaizdą gali duoti tik visi mokslai drauge. Jis baiminasi dėl mokslininkų izoliacijos, pateikdamas tokį XVIII a. mokslų vaizdą: „Kiekvienas vertino tik tą mokslo šaką, kurią jis pasirinko, ir, atrodo, pamiršdavo, kad ji gali pasitarnauti žmonijos laimei, tik sujungta su kitais mokslais. Taip džiaugiasi vaikas, žiūrėdamas į krūvą puikių žaislų, kuriuos jis įnoringai sulaužė“³⁵. Mėginimą atriboti vieną mokslo šaką nuo kitos G. Forsteris laiko pavojingu dalyku ir mano, kad tai pažeidžia įgimtą žmogaus žinių siekimą.

Jis mėgina atskleisti ir vidinį pažinimo stimulą. „... Vidinis siekimas nuolatos reikalauja: pažinti patį save, niekuomet neapsiriboti tuo pažinimu, o palaiapsniui atidengti savo būties paslaptis ir eiti nuo vieno sprendimo prie kito“³⁶. Tokiu būdu kaupiasi žmonių žinios. Lemiamą vaidmenį čia atlieka jų patirtis. „... Daugelio šimtmečių patyrimas, sujungtas su vieno žmogaus patirtimi, be galo praplečia jo esybės ribas“. Čia pat atkreipiamas dėmesys į empirinio stebėjimo ribotumą: „Laiko tėkmėje, kuri išneša visus atskirus pasaulio daiktus, nuneša juos ir praryja, jis (žmogus, — B. G.) mato rūšis pastovias, gamtą nekintamą“³⁷.

Remdamasis šiais pažinimo principais, G. Forsteris kritikuoja I. Kantą. I. Kantas, atsakydamas į jo adresu pareikštą kritiką, pabrėžia, kad jis ir G. Forsteris skirtingais principais grindžia savo gnoseologines koncepcijas. O svarbiausia (dėl to tarp jų ir kilo polemika) — tai, kad G. Forsteris jo nesupratęs. I. Kantas yra įsitikinęs, kad mokslininkui būtinas tam tikras išankstinis principas, kuris yra mokslinio pažinimo kelrodis. „... Šis žymus vyras, — kalba jis apie G. Forsterį, — iškart laiko abejotinu dalyku

³³ Г. Форстер, Избранные произведения, стр. 488.

³⁴ Ten pat, p. 452.

³⁵ Ten pat.

³⁶ Ten pat, p. 454.

³⁷ Ten pat, p. 463.

iš anksto nustatyti *principą*, kuriuo turėtų vadovautis gamtininkas *ieškojimuose* ir stebėjimuose, ir ypač tokį principą, kuris nukreiptų stebėjimus į tai, kad būtų skatinama *gamtos istorija*, skirtingai nuo gryno *gamtos aprašymo*"³⁸. „...*Stebėti*, vadinasi, tik *metodiškai* organizuoti patyrimą“³⁹.

Analizuodami šį I. Kanto ir G. Forsterio disputą, akivaizdžiai matome jų pažinimo teorijų skirtumus. I. Kantas mano, kad be vadovaujančio principo negalima išvengti empirinio klaidžiojimo, kad pažinimas yra ne kas kita, kaip tam tikrų principų taikymas gamtos reiškiniams, tuo tarpu G. Forsteriui teorinis pažinimas yra tik empirinių reiškinių apdorojimas.

Mokslinių straipsnių ir skaitytų paskaitų prospekto apžvalga rodo, kad G. Forsteris Vilniaus universitete dėstė sensualizmo pagrindus. Studentai ir visuomenė tiesiog iš žymaus Vakarų Europos švietėjo lūpų susipažino su šviečiamosios filosofijos idėjomis.

Reikia manyti, kad G. Forsterio paskaitos turėjo nemažos įtakos S. Jundzilo ir kai kurių kitų universiteto auklėtinių pasaulėžiūrai.

Po trejų metų darbo Vyriausiojoje Lietuvos mokykloje G. Forsteris išvyko į Mainą. Ten jis tapo vienu iš revoliucinio judėjimo prieš feodalizmą vadovų, Mainco respublikos organizatorių. Kai jungtinės kontrrevoliucionierių jėgos pakirto revoliucinį judėjimą šioje vokiečių žemėje, G. Forsteris emigravo į Prancūziją. Čia mokslininkas pasidarė konvento nariu. Tačiau įtemptas darbas, nuolatinės kelionės pakirto sveikatą. 1794 m. sausio 10 d. Georgas Forsteris mirė⁴⁰.

Toks vieno žymaus XVIII a. Vakarų Europos revoliucionieriaus kelias Lietuvoje.

³⁸ *И. Кант, Сочинения, т. 5, стр. 69; „Gamtos istorija“ (fiziogonija) I. Kantas vadina gamtos reiškinių ryšio su jų ankstesnėmis priežastimis nustatymą pagal veikimo dėsnius, kurių mes neišgalvojame, bet išvedame iš šiuo metu pasireiškiančių gamtos jėgų ir atskleidžiame tą ryšį tik tiek, kiek tai leidžia analogija.*

³⁹ Ten pat, p. 69.

⁴⁰ Pagal susidariusią tradiciją G. Forsterio mirties data laikoma 1794 m. sausio 12 d., tačiau pagal Paryžiaus municipaliteto išduotą mirties liudijimą G. Forsteris mirė sausio 10 dieną (Жг. Ю. Я. Мошкова, Георг Форстер... стр. 403).